

φόβος και ο κομπορμισμός εμπλέκονται σε αυτή τη διαδικασία, γιατί δημιουργούν αλλά και δημιουργούνται από τη μεταδοτικότητα αυτή. Ο Moscovici χρησιμοποιεί το ακόλουθο παράδειγμα για να περιγράψει με απλά λόγια τη διαδικασία. Όπως αναφέρει, όταν κάποιος βρεθεί σε ένα δημόσιο χώρο τείνει να αναζητά οικεία πρόσωπα, ίδιες ηλικιακές ομάδες κλπ. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους: πρώτον, για να προστατευτεί από την ενδεχόμενη εχθρότητα του περιβάλλοντος, αλλά και τη δική του προς αυτό και, δεύτερον, γιατί έτσι κάνει 'οικονομία δυνάμεων', δηλαδή του είναι πιο εύκολο να προσαρμοστεί σε ένα γνωστό περιβάλλον παρά σε κάποιο καινούριο ή ξένο (Moscovici 1985: 258-259). Αυτός είναι και ο λόγος που οι ξένοι (μετανάστες κλπ.) τείνουν είτε να δημιουργούν ομάδες ομοεθνών τους και να συναναστρέφονται με αυτές είτε να ενσωματώνονται με υπερβολική προθυμία στο νέο περιβάλλον και να υπερβάλλουν τα θετικά χαρακτηριστικά του – να είναι δηλαδή 'βασιλικότεροι του βασιλέως'. Αυτές οι τάσεις εντάσσονται στην ανάγκη άμυνας απέναντι στο ξένο και μη οικείο.

Ομάδες και ισότητα

Υποστηρίξαμε ότι η διαδικασία διαμόρφωσης κοινής ταυτότητας για τα μέλη της ομάδας ξεκινά από την κατ' αρχάς ταύτιση με ένα κοινό 'κάτι', δηλαδή το πρόσωπο του αρχηγού ή ένα ιδεώδες (που μπορεί να εκφράζεται και από ένα αρχηγικό πρόσωπο). Ο τύπος ταύτισης που περιγράφεται σε αυτήν την περίπτωση είναι κυρίως ο τρίτος, αν και δεν αποκλείεται και ο πρώτος (ταύτιση με αυτό που θα ήθελα να είμαι) ή ο δεύτερος στην περίπτωση της επιδίωξης ενός στόχου (με αυτό που θα ήθελα να έχω). Στη συνέχεια, ακολουθεί, ως συνέπεια, η ταύτιση των ατόμων μεταξύ τους, μέσω του τρίτου τύπου ταύτισης, δηλαδή της ταύτισης που προκύπτει επειδή υπάρχει κάτι κοινό. Η κοινή ταύτιση των ατόμων με τον αρχηγό ή την Ιδέα επιφέρει και την ταύτιση μεταξύ τους, που πλέον συγκροτούν μια ομάδα έχοντας αποκτήσει μια κοινή ομαδική ταυτότητα. Αυτός ο τρόπος ταύτισης έχει ως συνέπεια ένα βασικό στοιχείο, ή καλύτερα απαίτηση των ομάδων, που είναι η ισότητα.

Η ισότητα, ή το αίτημα για ισότητα, των μελών της ομάδας είναι ένα σημαντικό στοιχείο που τις χαρακτηρίζει – είτε πραγματικά είτε φαινομενικά. Ο Moscovici το θεωρεί ένα κομμάτι της ίδιας τους της φύσης (Moscovici 1985: 42). Η ισότητα των ατόμων μέσα στην ομάδα στηρίζεται στους ίδιους τους λιμπιντικούς δεσμούς που την έχουν δημιουργήσει. Τα άτομα που απαρτίζουν μια ομάδα έχουν συνενωθεί λόγω της αγάπης για τον αρχηγό (κοινό ιδεώδες) που τους 'αγαπά' όλους εξίσου και δεν ευνοεί κανέναν. Η βάση και εξήγηση αυτού

βρίσκεται επίσης στην οικογένεια. Όλοι οι άνθρωποι θέλουν να τους αγαπούν, ιδιαιτέρως τα παιδιά που, εξαιτίας του ναρκισσισμού τους, θέλουν να συγκεντρώνουν όλη την αγάπη. Όταν, για παράδειγμα, υπάρξει ένας ‘αντίζηλος’ –αδελφός ή αδελφή– νιώθουν ζήλια και εχθρότητα απέναντι στο νεοφερμένο που τους στερεί την αποκλειστική αγάπη των γονιών και του ευρύτερου οικογενειακού περιβάλλοντος. Ωστόσο, η –αμοιβαία– εχθρότητα που νιώθουν τα αδέρφια δεν επιτρέπεται να εκδηλωθεί και, άρα, πρέπει να εκτονωθεί με κάποιο τρόπο ώστε να μη γίνει επιζήμια για το εγώ τους. Έτσι, η εχθρότητα υποχωρεί και δίνει τη θέση της σε μια ‘συμμαχία’ και, αργότερα, στην ταύτιση. Αυτή η ταύτιση συνοδεύεται πάντα από την απαίτηση ίσης αγάπης, στη βάση της οποίας πραγματοποιείται άλλωστε.

Η ταύτιση, ουσιαστικά, αποτελεί και σε αυτή την περίπτωση μια λύση απέναντι στο πρόβλημα που δημιουργεί η αμφιταλάντευση των συναισθημάτων: από τη μία, η ζήλια απέναντι στον ανταγωνιστή που θα τους στερήσει το ‘μονοπώλιο της αγάπης’, από την άλλη η αγάπη προς το νεοφερμένο μέλος της οικογένειας. Όταν τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι οι γονείς αγαπούν τον αδελφό ή την αδελφή τους θέλουν να του/της μοιάσουν, ώστε να διεκδικήσουν ίση αγάπη. Δε μπορούν να συνειδητοποιήσουν ότι οι γονείς τους θα τους αγαπούν ούτως ή άλλως, αλλά πιστεύουν ότι η αγάπη αυτή οφείλεται σε κάποια χαρακτηριστικά που μπορεί να έχει. Έτσι, η ταύτιση προκύπτει μέσα από την προσπάθειά τους να μοιάσουν στα αδέρφια τους για να εξασφαλίσουν ‘ίση’ αγάπη. Ταυτόχρονα παρατηρείται ότι ο αδελφός/αδελφή που απολαμβάνει της εύνοιας των γονιών γίνεται αντικείμενο εχθρότητας.

Με παρόμοιο τρόπο η απαίτηση της ομάδας για ισότητα έχει τις ρίζες της σε αυτό που αρχικά ήταν ζήλια. ‘Αν εγώ δεν μπορώ να ευνοηθώ, κανείς δεν πρέπει να ευνοείται’: αυτή θεωρεί ο Freud ότι είναι η πηγή της δικαιοσύνης και της ίσης μεταχείρισης όλων (Freud 1921: 151-152). Η απαίτηση για ισότητα, ωστόσο, δεν αφορά στην ηγεσία/ηγέτη της ομάδας, αλλά μόνο στα μέλη της. Ο αρχηγός είναι ο ενοποιητικός δεσμός, το άτομο που συνενώνει την ομάδα μέσω της αγάπης του και προκαλεί και την ταύτισή τους μαζί του. Στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, που δεν υπάρχει έντονο το στοιχείο της ταύτισης με έναν αρχηγό αλλά με την ‘πατρίδα’, το αίτημα της ισότητας εμφανίζεται σε σχέση με τους θεσμούς και τις διαδικασίες του κράτους. Να σημειωθεί ότι αυτές οι παρατηρήσεις αναφέρονται στα άτομα που είναι μέλη της ομάδας. Τα μη-μέλη δε δικαιούνται –εξ ορισμού ή στην πράξη– ίση μεταχείριση ενώ, επιπλέον, γίνονται οι αποδέκτες της επιθετικότητας που ‘εγκλωβίζεται’ μέσα στο κάθε άτομο, καθώς δεν μπορεί να την εξωτερικεύσει στην ομάδα του. Στις σύγχρονες κοινωνίες, η ίδια η ύπαρξη του αιτήματος για σεβασμό των δικαιωμάτων των ξένων και μεταναστών και της ίσης μεταχείρισής τους υποδηλώνει ότι αυτό είναι

ακόμη ένα ζητούμενο και η εφαρμογή του δεν έχει καταστεί δυνατή. Ο Freud αναφέρεται στο παράδειγμα της θρησκείας. Οι θρησκείες, αναφέρει, είναι θρησκείες αγάπης *μόνο* για τα μέλη τους, ενώ μπορούν να είναι ιδιαίτερα σκληρές με όσους δεν ανήκουν σε αυτές. Η ισχυροποίηση των ομαδικών δεσμών μειώνει την ανεκτικότητα στους απ' έξω, όπως έχουν δείξει και οι θρησκευτικοί πόλεμοι. Με αυτή την έννοια, οι άθεοι, για παράδειγμα, είναι από ψυχολογική άποψη σε πολύ καλύτερη θέση σε σχέση με τη σκληρότητα και εχθρότητα που θα αντιμετωπίσουν σε σχέση με τους πιστούς μιας άλλης θρησκείας (Freud 1921: 128). Το παράδειγμα αυτό είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ακριβώς επειδή οι θρησκείες θεωρείται ότι προεσβύουν τη μη ανταποδοτική αγάπη.

Όπως αναφέρθηκε, στις σύγχρονες κοινωνίες (της Δύσης ειδικότερα) υπάρχει το αίτημα για ισότητα, ανοχή, σεβασμό και πολιτικά δικαιώματα, που πρέπει βεβαίως να ισχύουν για όλους αλλιώς είναι άτοπο. Στην πράξη, το αίτημα αφορά κυρίως στα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και, ενώ επεκτείνεται θεωρητικά και στους ξένους, δεν εφαρμόζεται ολοκληρωτικά και σε αυτούς (η μη εφαρμογή τεκμηριώνεται τόσο εμπειρικά όσο και από την ίδια την ύπαρξη συζήτησης για τα δικαιώματα των ξένων και μεταναστών). Οι ξένοι είναι 'διαφορετικοί' και, συνεπώς, η παρουσία τους είναι απειλητική για τη συνοχή της ταυτότητας ενός έθνους, η οποία δομείται πάνω στην (εκλαμβανόμενη) ομοιότητα των μελών του. Αν οι μειονότητες ή οι ξένοι αξιώσουν ίση αγάπη (που σημαίνει ίση μεταχείριση χωρίς διακρίσεις) ενόσω είναι διαφορετικοί, τότε το έθνος θεωρείται ότι απειλείται με διάλυση, τουλάχιστον από ορισμένα μέλη του που αντιλαμβάνονται ότι ορισμένοι 'παρείσακτοι' εισχωρούν στην οικογένειά τους (έθνος-μητέρα πατρίδα) και τη διαβρώνουν. Άλλωστε, δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία του γεγονότος ότι οι 'ξένοι' εκλαμβάνονται ως διαφορετικοί εξ ορισμού, χωρίς να τίθεται το ερώτημα αν είναι πραγματικά τόσο διαφορετικοί όσο εμφανίζονται. Αυτό οφείλεται στο ότι, αν ετίθετο αυτό το ερώτημα θα έπρεπε πραγματικά κανείς είτε να αποδεχτεί ότι οι 'ξένοι' δεν είναι και τόσο διαφορετικοί, είτε ότι οι 'ομοεθνείς' δεν είναι και τόσο όμοιοι σε τελευταία ανάλυση. Τέτοιες παραδοχές, όμως, ενδέχεται να έχουν συνέπειες στην ίδια τη συνοχή και ταυτότητα του έθνους.

Πώς όμως εξηγούνται οι ανισότητες και η ύπαρξη ιεραρχιών στο εσωτερικό των ομάδων; Με ποιο τρόπο δικαιολογούνται και γίνονται ανεκτές οι διαφορές των κοινωνικών τάξεων εντός των κοινωνιών, ενώ οι ομάδες απαιτούν ισότητα; Όπως θα υποστηριχτεί παρακάτω, η αίσθηση του ανήκειν σε ένα έθνος λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό ως αντιστάθμισμα, γιατί ικανοποιεί το αίσθημα του ναρκισσισμού, που επίσης χαρακτηρίζει τις ομάδες. Η επόμενη ενότητα, σχετικά με το ναρκισσισμό, θα διαφωτίσει αυτά τα ζητήματα.

Ο ναρκισσισμός των ομάδων

Η ασυνείδητη συγκρότηση των ομάδων μέσω της ταύτισης έχει και μια βαθύτερη ναρκισσιστική διάσταση. Στο βαθμό που τα άτομα δεν αντέχουν στην ιδέα ότι κάποιος άλλος μπορεί να ευνοείται, το αίτημα για ισότητα είναι ένας συμβιβασμός του ναρκισσιστικού εγώ που επιθυμεί την απόλυτη προτεραιότητα¹⁴. Υπάρχει όμως ανταποδοτικότητα σε αυτόν το συμβιβασμό, με την έννοια ότι αναπτύσσεται στη συνέχεια ένας ομαδικός ναρκισσισμός που εκφράζεται συλλογικά μέσα από την εικόνα της ομάδας. Όπως αναφέρουν οι Ulman και Abse, «η συνειδητή και ασυνείδητη εικόνα που έχει η ομάδα για τον εαυτό της συχνά συνενώνεται σε μια επιδεικτική και μεγαλομανή ιδέα» (Ulman & Abse 1983: 645). Τα άτομα συγκροτούν την ομαδική τους ταυτότητα εν μέσω ‘θετικών’ και ‘αρνητικών’ ταυτίσεων. Ταυτίζονται (θετικά) με την εικόνα του αρχηγού ή/και του ιδεώδους προβάλλοντας πάνω του όλα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που έχουν ή εσωτερικεύοντας αυτά που θα ήθελαν να έχουν και τα εκφράζει ο αρχηγός. Με αυτόν τον τρόπο ο αρχηγός –ή η Ιδέα– γίνεται μια επέκταση του εαυτού: η αγάπη προς το πρόσωπό του είναι ένα είδος αυτόερωτισμού. Ταυτοχρόνως, αποκηρύσσεται ο Άλλος, ο ξένος και η εικόνα του, αφού σε αυτόν προβάλλονται όλα τα αρνητικά και ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά της ίδιας της ομάδας. Με αυτή την αρνητική ταύτιση, μέσω ενός αρνητικού ιδεώδους ή ατόμου, επιτυγχάνεται και πάλι η συνοχή της ομάδας καθώς και το μίσος είναι ενοποιητικό (Freud 1921: 129). Η εικόνα του Άλλου συντηρεί και ενδυναμώνει την εικόνα της ομάδας και την ταυτότητά της, αφού γίνεται ο αποδέκτης αρνητικών εικόνων και συναισθημάτων που διαφορετικά θα διοχετεύονταν στην ίδια την ομάδα απειλώντας την με διάλυση.

Στο ναρκισσισμό το άτομο επιθυμεί να κρατήσει τη λάμπινο στον εαυτό του, και η ταύτιση είναι λοιπόν ένας τρόπος για να το επιτύχει. Επεκτείνοντας την τάση αυτή στην ομάδα, «η έκσταση στο υποκείμενο του εγώ και του σώματος του αναπτύσσεται σε αποκλειστική αγάπη σε ένα ευρύτερο επίπεδο, όπως αυτή των κατοίκων μιας πόλης για τον τόπο τους, ... των πολιτών για το έθνος τους...» (Moscovici 1985: 247). Η συμπάθεια για άτομα του έθνους μας, για τους συμ-πατριώτες, έχει ένα ναρκισσιστικό περιεχόμενο στο βαθμό που προέρχεται από την ταύτιση μαζί τους και την αγάπη για την πατρίδα –δηλαδή για κάτι που είναι δικό μας. Και, όπως υποστηρίζει ο Moscovici, «ο συνδυασμός

14. Αυτό ισχύει μόνο όσον αφορά στη διαδικασία της ταύτισης και τη συγκρότηση της ομάδας. Γιατί, βέβαια, η ισότητα είναι και ένα πολιτικό διακύβευμα, ένα ιδεώδες που πηγάζει από την ηθική, τον Νόμο, και τα πολιτικά ιδεώδη. Εδώ όμως εξετάζουμε την ψυχολογική συνιστώσα της, που αφορά στη συγκρότηση ομάδας και τους ασυνείδητους μηχανισμούς που λειτουργούν εντός της.

συμπάθειας για ‘εμάς’ και αντιπάθειας για ‘αυτούς’ έχει ως φυσικό συνεπακόλουθο την αίσθηση ότι ‘εμείς’ είμαστε ανώτεροι» (Moscovici 1985: 247). Ο ναρκισσισμός αναζητεί ικανοποίηση σε συλλογικό επίπεδο και εκφράζεται πλέον ως ανωτερότητα της ομάδας, ή τουλάχιστον ως ένας θετικός προσδιορισμός της.

Το επιχείρημα του Freud σχετικά με τις πολιτισμικές ομάδες ειδικότερα είναι ότι πάντα αγωνίζονται για ένα ιδεώδες ή ισχυρίζονται ότι υπηρετούν μια ανώτερη ιδέα ή σκοπό. Αυτά τα ιδεώδη και οι σκοποί προσφέρουν στα άτομα ναρκισσιστική ικανοποίηση που εκφράζεται ως υπερηφάνεια γι’ αυτά που έχουν επιτευχθεί. Η ικανοποίηση αυτή μεγαλώνει μέσω της σύγκρισης με άλλες πολιτισμικές ομάδες και με τα δικά τους επιτεύγματα που είναι διαφορετικά. Όπως αναφέρει ο Freud, «στη βάση αυτής της διαφορετικότητας, κάθε κουλτούρα υποστηρίζει το δικαίωμα να περιφρονεί τις υπόλοιπες. Έτσι, τα πολιτισμικά ιδεώδη μετατρέπονται σε πηγή εχθρότητας ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, όπως βλέπουμε ξεκάθαρα στην περίπτωση των εθνών» (Freud 1927: 192). Αυτή η διαπίστωση του Freud αποτυπώνεται στην εθνικιστική ρητορική, η οποία έχει έναν κοινό παρανομαστή για όλα τα έθνη, που είναι η αναφορά στο σπουδαίο, ή σπουδαιότερο, πολιτισμό, τα επιτεύγματά του κλπ. Οι διατυπώσεις αυτές διευκολύνονται από το κοινό ναρκισσιστικό υπερ-εγώ (ή ιδεώδες του εγώ σε αυτήν την περίπτωση) που έχουν εσωτερικεύσει τα άτομα της ομάδας (Freud 1914: 88).

Η επιστημονική ομάδα GAP των ΗΠΑ (Group for Advancement of Psychiatry) διεξήγαγε μια έρευνα την περίοδο 1972-1977 σχετικά με τις βαθύτερες ψυχολογικές αιτίες της Αραβο-Ισραηλινής διένεξης στη Μέση Ανατολή. Η έκθεση της ομάδας ανέφερε, μεταξύ άλλων, τα εξής:

Η γη μας, το έθνος, η χώρα και το κράτος είναι κομμάτια της επέκτασης του εαυτού μας. Η βλάβη σε αυτά βιώνεται ως βλάβη στον ίδιο μας τον εαυτό. Η κάθε πλευρά νιώθει και πιστεύει ότι οι πληγές της προκαλούνται από την άλλη πλευρά, αλλά στην πραγματικότητα είναι επίσης βαλτωμένες σε μια διαμάχη με τις ίδιες. Ο ναρκισσισμός των ομάδων πλήττεται βάνανσα, και η κάθε πλευρά προσπαθεί να διορθώσει τη δική της εικόνα. ... Οι ρίζες της διαμάχης [πρέπει να αναζητηθούν] στις εσωτερικές διαμάχες της κάθε πλευράς, και όχι σε εξωτερικές συνθήκες (Falk, 1992: 225)¹⁵.

Αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι τα άτομα και οι ομάδες δημιουργούν την

15. Βεβαίως, υπάρχει μια υπερβολή σε αυτήν τη διαπίστωση, στο βαθμό που θεωρεί ότι οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν σε εσωτερικά και όχι εξωτερικά αίτια. Δεν θα πρέπει να θεωρήσει κανείς ότι αυτές είναι οι μοναδικές αιτίες της συγκεκριμένης ή και άλλων συγκρούσεων, αλλά πρόκειται για μια διαπίστωση που αφορά στα ψυχολογικά αίτια και επηρεάζουν τις δυνατότητες επίλυσης του προβλήματος.

ψευδαίσθηση ενός ‘μεγαλειώδους εαυτού’, δηλαδή μια ψευδαίσθηση δικαίου και ισχύος που αναπτύσσεται ως άμυνα απέναντι στα αισθήματα κατωτερότητας και αδυναμίας. Ο ‘μεγαλειώδης εαυτός’ εμφανίζεται στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού, όταν αυτό κρατά και εσωτερικεύει τα θετικά στοιχεία του εαυτού του και των άλλων σε μια προσπάθεια να διατηρήσει μια αίσθηση αξίας και παντοδυναμίας (Falk 1992: 224).

Όσον αφορά στο ζήτημα των ομάδων και της παρατηρούμενης ανισότητας στο εσωτερικό τους, και ειδικότερα στις κοινωνικές ανισότητες που διατηρούνται ταυτόχρονα με το αίτημα για ισότητα, η ψυχαναλυτική ερμηνεία είναι ότι η ναρκισσιστική ικανοποίηση είναι μια δύναμη τόσο ισχυρή που μπορεί να υπερκεράσει επιτυχώς και για μεγάλα χρονικά διαστήματα την εχθρότητα στο εσωτερικό μιας κοινωνίας. «Αυτή την ικανοποίηση νιώθουν όχι μόνο οι ευνοούμενες τάξεις, που απολαμβάνουν και τα πλεονεκτήματα της κουλτούρας αυτής, αλλά και οι καταπιεζόμενες, καθώς το δικαίωμα να περιφρονεί κανείς τους ανθρώπους έξω από αυτήν αποζημιώνει για τις αδικίες που υφίστανται στο εσωτερικό της» (Freud 1927: 192). Επιπλέον, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, οι καταπιεζόμενες ομάδες μπορεί να είναι σε μεγάλο βαθμό αφοσιωμένες στην ηγεσία, ακόμη και αν είναι καταπιεστική, και αυτό να αποτελεί μέρος των ιδεωδών τους. Βεβαίως, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που οφείλει να γνωρίζει κανείς για να εξηγήσει πλήρως ένα φαινόμενο, όπως είναι η ιστορική και πολιτική συγκυρία. Όσον αφορά πάντως στην ψυχαναλυτική ερμηνεία, αυτή εστιάζει στο γεγονός ότι η εθνικιστική ρητορική, που διατυπώνεται στις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες που έχουν οργανωθεί ως ‘έθνη-κράτη’, δύναται να συσπειρώνει διαφορετικές και αντικρουόμενες ομάδες γιατί εκμεταλλεύεται και χειραγωγεί τα συναισθήματα και απευθύνεται στο ασυνείδητο. Με τον τρόπο αυτό, οι επιμέρους διαφορές συγκαλύπτονται. Στην πολιτική, η ‘εθνική εγρήγορση’ έχει συχνά –και επιτυχώς– χρησιμοποιηθεί ως μέθοδος αποπροσανατολισμού των πολιτών από κάποιο εσωτερικό πρόβλημα, όπως επίσης έχει συχνά κατηγορηθεί μια κυβέρνηση, κόμμα κλπ. για προδοσία ή εθνική μειοδοσία ως τρόπος άσκησης επιθετικής αντιπολίτευσης.

Οι ορμές της επιθετικότητας και η ανάγκη για εχθρούς

Η διάκριση ανάμεσα σε ‘εμάς’ και τους ‘άλλους’ αλλά και η εχθρότητα που απευθύνεται στους τελευταίους έχει ως αιτία, εκτός από τις ναρκισσιστικές ταυτίσεις που αναφέρθηκαν ως τώρα, και τις ορμές της επιθετικότητας. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η επιθετικότητα μπορεί να αναζητήσει διέξοδο είτε στο ίδιο το άτομο είτε έξω από αυτό. Αυτή η δεύτερη

περίπτωση μας ενδιαφέρει εδώ, που είναι άλλωστε και η πιο συνηθισμένη, αφού το άτομο 'προστατεύεται' από τις ορμές της αυτοσυντήρησης. Το κάθε άτομο, υποστηρίζει ο Freud, έχει τόσο ισχυρή ενέργεια επιθετικότητας που το κάνει να βλέπει το 'γείτονά' του ως ένα πιθανό αντικείμενο εκμετάλλευσης, εξευτελισμού, ξυλοδαρμού ή και θανάτωσης. Τότε, όμως, πώς είναι δυνατόν να διατηρείται η ενότητα μιας ομάδας, εφόσον τα μέλη της έχουν την τάση της επιθετικότητας απέναντι στον καθένα, ακόμα και στα αντικείμενα αγάπης τους; Η απάντηση που δίνει είναι ότι «είναι πάντα δυνατό να συνενώσεις έναν αξιοσημείωτο αριθμό ατόμων με την αγάπη, στο βαθμό που θα υπάρχουν άλλοι άνθρωποι για να δεχτούν τις εκδηλώσεις της επιθετικότητάς τους. Το πλεονέκτημα που προσφέρει μια συγκριτικά μικρή πολιτισμική ομάδα όταν αφήνει διεξόδους στις ορμές αυτές με τη μορφή της εχθρότητας απέναντι στους 'απ' έξω' δεν πρέπει να υποτιμάται» (Freud 1930: 305). Αυτό εξηγεί εν μέρει και γιατί οι διάφορες αλλά παρόμοιες (παρόμοιου τύπου) ομάδες εκφράζουν τόση επιθετικότητα μεταξύ τους και όχι με άλλες (διαφορετικού τύπου) ομάδες –φραστικά ή έμπρακτα.

Η Linda Colley δίνει ένα ενδεικτικό παράδειγμα στο βιβλίο της *Britons, Forging the Nation* (Βρετανοί, Σφυρηλατώντας το Έθνος) όπου πραγματεύεται τις ιστορικές, κοινωνιολογικές και πολιτικές συνθήκες συγκρότησης της Βρετανίας και της βρετανικής ταυτότητας. Αναφερόμενη στα τέλη του 18ου αιώνα, υποστηρίζει ότι οι μαζικοί πόλεμοι και το χτίσιμο της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο εκείνη, όπου η Βρετανία ήταν μόνη εναντίον όλων (Αμερικανών, Γάλλων, Ινδών, Αφρικανών), έφερε τους Άγγλους, Ουαλούς, Σκοτσέζους και Ιρλανδούς σε πρωτοφανή επαφή μεταξύ τους και τους έκανε να αντιληφθούν τα κοινά τους σημεία –σε συνδυασμό με την αντίστοιχη πολιτική πρωτοβουλία φυσικά. Με παρόμοιο τρόπο, αναφέρει, «αν οι κάτοικοι του Ηνωμένου Βασιλείου είναι σήμερα περισσότερο συνειδητοποιημένοι ως προς τους εσωτερικούς τους διαχωρισμούς, αυτό είναι αντιστοίχως μέρος τους τιμήματος που πρέπει να πληρώσουν για την ειρήνη και το τέλος της παγκόσμιας ηγεμονίας. Δεν έχουν πια την ίδια αναγκαιότητα να ενωθούν ενάντια σε έναν εχθρικό Άλλο, ενάντια στους 'απ' έξω'» (Colley 1992: 164).

Αυτό το παράδειγμα μας εισάγει στον Vamik Volkan και το βιβλίο του *The Need to Have Enemies and Allies* (1988), όπου προβαίνει στην ανάλυση συγκρούσεων και εθνικών διαφορών από τη σκοπιά της ψυχανάλυσης και, συγκεκριμένα, την 'ανάγκη να έχεις εχθρούς και συμμάχους', όπως υποδηλώνει και ο τίτλος. Το κύριο επιχείρημά του είναι ότι τόσο τα άτομα όσο και οι ομάδες χρειάζονται εχθρούς για να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν μια αίσθηση ταυτότητας και αυτοελέγχου, εχθρούς που λειτουργούν ως 'εξωτερικοί σταθεροποιητές' (external stabilisers). Αντίστοιχα, χρειάζονται και συμμάχους, φί-

λους, για τους ίδιους λόγους, ως ‘εσωτερικούς σταθεροποιητές’ (internal stabilisers). Σε ολόκληρο το βιβλίο του ο Volkan προσπαθεί να καταδείξει τις επιπτώσεις αυτής της ανάγκης για τις σχέσεις των εθνών/εθνοτήτων. Η μέθοδός του είναι βαθύτατα επηρεασμένη από την Melanie Klein και τη θεωρία της για τις σχέσεις των μικρών παιδιών με τα αντικείμενα.

Στο ίδιο πνεύμα με τις πρώτες ταυτίσεις που περιέγραψε η Klein και την εμψυχική και μεταθετική ταύτιση, ο Volkan υποστηρίζει ότι μια από τις πρώτες προσπάθειες του εγώ εστιάζει στην ενσωμάτωση και απομάκρυνση διαφόρων αντικρουόμενων εικόνων και συναισθημάτων, καλών και κακών, του ίδιου του εαυτού ή εξωτερικών από αυτόν. Μερικά από αυτά, όμως, δεν γίνεται να εξαλειφθούν και διατηρούνται στο εγώ χωρίς να έχουν αφομοιωθεί από αυτό, ενώ παραμένουν φορτισμένα με επιθετική ενέργεια ορμών. Η ύπαρξή τους δημιουργεί εσωτερική διαμάχη ή και διχασμό, και γι’ αυτό το λόγο είναι επιτακτική η ανάγκη να διοχετευθούν με κάποιο τρόπο έξω από το εγώ. Έτσι, το εγώ εξωτερικεύει αυτά τα μη ενσωματωμένα και ανεπιθύμητα κομμάτια του σε ορισμένες «διαρκείς, κοινές ‘δεξαμενές’ [durable, shared reservoirs], υπό την καθοδήγηση της μητέρας» (Volkan 1988: 31). Αποκαλεί αυτές τις δεξαμενές ‘κατάλληλους στόχους για εξωτερίκευση’ (suitable targets of externalisation), δηλαδή στόχους (αντικείμενα, άτομα, ομάδες) που είναι ιδανικοί για να μετατεθούν πάνω τους οι εικόνες, συναισθήματα κλπ. που το εγώ θέλει να εξωτερικεύσει.

Αναφερόμενος ο Volkan στους κατάλληλους στόχους για εξωτερίκευση ως ‘διαρκείς κοινές δεξαμενές’ είναι προφανές ότι αναφέρεται στα άτομα ως μέλη ενός δεδομένου κοινωνικού συνόλου και διαμορφωμένα από αυτό· αυτό σημαίνει ότι αυτές οι δεξαμενές είναι κοινωνικά, κυρίως, αλλά και πολιτικά προσδιορισμένες. Αρχικά, τα παιδιά μαθαίνουν από την οικογένεια και το άμεσο περιβάλλον ότι τους επιτρέπεται να εξωτερικεύουν εικόνες και συναισθήματα σε συγκεκριμένους στόχους, πρακτική που επιφέρει ομοιομορφία και προβλεψιμότητα όσον αφορά στη συγκεκριμένη συμπεριφορά (Volkan 1988: 32). Αυτά τα αντικείμενα, άτομα κλπ., οι κατάλληλοι στόχοι για εξωτερίκευση δηλαδή, είναι χαρακτηρισμένα κοινωνικά και πολιτικά με τέτοιο τρόπο που να επιτρέπει τη μετάθεση πάνω τους των διαφόρων συναισθημάτων –αυτά είναι ταυτόχρονα και αντικείμενα συγκεκριμένων προκαταλήψεων. Με την εξωτερίκευση των καλών εικόνων και επιθυμιών δημιουργούνται οι σύμμαχοι, οι φίλοι, και με την εξωτερίκευση των κακών εικόνων δημιουργούνται οι εχθροί. Τα μέλη μιας ομάδας μοιράζονται τους ίδιους στόχους, οι οποίοι τους ενώνουν. Επίσης, λόγω της τάσης του ασυνειδήτου να απλοποιεί, ο διαχωρισμός ανάμεσα στην ομάδα και τους άλλους –ανάμεσα στο καλό και στο κακό– μπορεί να μετατραπεί σε μια ακραία πόλωση που παρουσιάζει ‘εμάς’ ως το απόλυτο καλό και, αντίστοιχα, τους άλλους ως την προσωποποίηση του κακού. Τέτοια παραδείγματα στη

δημόσια ζωή και στην πολιτική είναι εμφανή: όπως έχει παρατηρηθεί, η ένταση των εσωτερικών και διαπροσωπικών συγκρούσεων συχνά μεταφέρεται στην απρόσωπη αρένα των πολιτικών ιδεολογιών (Bromberg 1960: 33).

Η έννοια των κατάλληλων στόχων εξωτερίκευσης έχει ορισμένες σημαντικές ομοιότητες με την έννοια του υπερ-εγώ. Η διαμόρφωσή τους αρχίζει από τη βρεφική και νηπιακή ηλικία και συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής, αν και με λιγότερη ένταση μετά την εφηβεία, και επηρεάζεται από όλους όσοι περιβάλλουν τη ζωή του ατόμου (γονείς, δάσκαλοι, παρέες, αλλά και οι διαμορφωμένοι θεσμοί, το πολιτικό σύστημα, ο στρατός κλπ.)¹⁶. Επίσης, η διαδικασία της ταύτισης είναι κεντρική και για τις δύο έννοιες, εφόσον διαμορφώνονται μέσω αυτής. Η διαφορά τους έγκειται στο ότι το υπερ-εγώ είναι πολύ ευρύτερο (περιλαμβάνει τη διαμόρφωση ιδεωδών, για παράδειγμα) και δεν εξαντλείται στη διαδικασία εξωτερίκευσης και επίλυσης των εσωτερικών συγκρούσεων που αντιμετωπίζουν τα άτομα. Πάντως, επισημαίνει ο Volkan, η εθνικότητα είναι ένα στοιχείο που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις 'δεξαμενές' εξωτερίκευσης γιατί, καθώς τα άτομα μεγαλώνουν εντός μιας πολιτισμικής ομάδας, τα στοιχεία της αποκρυσταλλώνονται στην εθνική ταυτότητα που αποκτά κανείς¹⁷: «μέσω της ταύτισης με τα άλλα μέλη της ομάδας... ταυτίζεται κανείς και με την επένδυσή τους στη θρησκεία, εθνικότητα κλπ.» (Volkan 1988: 49).

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε τα εξής. Πρώτον, πολλαπλές και τυχόν αντικρουόμενες ταυτότητες είναι δυνατόν να δημιουργήσουν εσωτερική ένταση και, ίσως, κρίση ταυτότητας. Αυτό συμβαίνει γιατί η ταύτιση συνεπάγεται συναισθηματική επένδυση, η οποία θίγεται όταν βρεθεί σε εσωτερική αντιπαράθεση με μια αντίστοιχη άλλη επένδυση. Η μόνη, ίσως, ταυτότητα που ξεφεύγει από αυτόν τον κανόνα είναι η εθνική, γιατί δεν αντιπαράθεται σε καμία άλλη ταυτότητα, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Δεύτερον, δεν πρέπει να υποτιμάται η επιρροή των ερωτικών σχέσεων που συνάπτουν τα άτομα από την εφηβεία και μετά. Αυτές είναι αρκετά ισχυρές ώστε να αλλάξουν ορισμένες πεποιθήσεις και προκαταλήψεις των νέων ατόμων. Παρόλο που οι ομαδικές ταυτίσεις είναι ιδιαίτερα ισχυρές, υποστηρίζει ο Volkan, οι διαπροσωπικές σχέσεις επηρεάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό κατά την εφηβεία. Η γνωριμία με ένα σύντροφο (ή και φίλο) σε αυτή την ηλικία μπορεί να αλλάξει την ταύτιση κάποιου με τα συγκεκριμένα στοιχεία των κατάλληλων στόχων για εξωτερίκευση που αφορούν σε συγκεκριμένα εθνικά χαρακτηριστικά.

16. Αναφορικά με τους γονείς δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι είναι και οι ίδιοι φορείς του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου, το οποίο μεταδίδουν στα παιδιά με τις πρώτες ταυτίσεις, που ισοδυναμούν έτσι και με τις πρώτες μορφές κοινωνικοποίησης.

17. Φυσικά, υπάρχουν και άλλοι λόγοι, που θα εξηγήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Είναι σημαντική σε αυτή τη συζήτηση η συνεισφορά του Καστοριάδη, ο οποίος στο άρθρο του 'Οι ρίζες του μίσους' (1999)¹⁸ υποστήριξε ότι οι δύο εκφράσεις του ψυχικού μίσους –το μίσος για τον Άλλο και το μίσος για τον εαυτό– έχουν τις ίδιες ρίζες, που εδράζονται στην ανικανότητα του ψυχισμού να αναγνωρίσει οτιδήποτε είναι ξένο και μη οικείο προς αυτόν. Ορισμένη ενέργεια αυτού του μίσους χαλιναγωγείται μέσω της κοινωνικοποίησης και κατευθύνεται προς δημιουργικές διεξόδους, αλλά όχι όλη. Η εναπομένουσα ενέργεια παραμένει σε λανθάνουσα κατάσταση, δηλαδή αναμένει την κατάλληλη ευκαιρία για να εξωτερικευτεί. Ο πόλεμος, αναφέρει, είναι ένας θεσμοποιημένος τρόπος διοχέτευσης αυτής της επιθετικής ενέργειας και, παρόλο που το μίσος δεν είναι η αιτία του, είναι μια ουσιαστική και απαραίτητη προϋπόθεσή του. Όταν η δεξαμενή του μίσους δε βρίσκει διέξοδο στον πόλεμο, εκδηλώνεται στην πιο συγκαλυμμένη της μορφή, που είναι ο ρατσισμός και η ξενοφοβία. Στο ρατσισμό, για παράδειγμα, ο άλλος παρουσιάζεται ως έχων φυσικά (βιολογικά) αναλλοίωτα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία αποτελούν τους αντικειμενοποιημένους, άρα και νομιμοποιημένους, αποδέκτες της επιθετικότητας. Παραμένει όμως η σύνδεση αυτού του μίσους με το βαθύτερο και άγνωστο μίσος, το μίσος για τον εαυτό.

Οι καταστροφικές επιθετικές ορμές των ατόμων, συνεχίζει ο Καστοριάδης, βρίσκονται σε συμφωνία με την ανάγκη κάθε κοινωνίας να ισχυροποιεί τους νόμους, κανόνες και αξίες της, παρουσιάζοντάς τους ταυτόχρονα ως τους καλύτερους, ως αυτούς που υπηρετούν μια αίσθηση αλήθειας και δικαίου ολόκληρης της ομάδας, σε αντίθεση με οτιδήποτε έξω από αυτό. Όταν διαμορφώνουν τα άτομα την κοινωνική τους ταυτότητα εκλαμβάνουν την κοινωνική ομάδα και τις αξίες της ως δικές τους, και οτιδήποτε ξένο προς αυτήν ως άσχημο και ασύμβατο. Έτσι, η οποιαδήποτε απειλή ενάντια στις –θεσμοποιημένες– ομάδες στις οποίες ανήκουν αντιμετωπίζεται ως ισάξια ή και πιο σοβαρή από μια απειλή κατά της ζωής τους. Ο λόγος είναι ότι πρόκειται για μια απειλή κατά της ίδιας τους της ταυτότητας. Ο Καστοριάδης αναφέρει ως παράδειγμα το γεγονός ότι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες η κατάρρευση των παραδοσιακών κοινοτικών αξιών, που ήταν μια υποστήριξη για τα άτομα, έχει συντελέσει στη συσπείρωση των ατόμων γύρω από τη θρησκεία, το έθνος ή τη φυλή σε μια αναζήτηση ταυτότητας.

18. Άρθρο που δημοσιεύτηκε στην *Le Monde* μετά το θάνατό του και επαναδημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στην εφημερίδα *Το Βήμα*.

Ομοιότητα και Διαφορά

Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των ομάδων με όσους είναι έξω από αυτές, συχνά αναφέρεται ότι οι άλλοι γίνονται αποδέκτες διακρίσεων ή και επιθετικότητας γιατί είναι διαφορετικοί. Η πραγματική και βαθύτερη αιτία όμως είναι ότι δεν αποτελούν μέρος της ομάδας, και η παρουσία τους μπορεί να εκληφθεί ως απειλητική για τη συνοχή και ταυτότητά της. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει ο Volkan, οι αποδέκτες τέτοιων συμπεριφορών δεν είναι και τόσο διαφορετικοί στην πραγματικότητα ενώ, απεναντίας, είναι σχετικά οικείοι στην ομάδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όσο πιο διαφορετικοί είναι οι άλλοι τόσο λιγότερη επιθετικότητα κατευθύνεται προς αυτούς ή τόσο λιγότερο απτά είναι τα στερεότυπα που τους αφορούν και αντιστρόφως, όσο πιο όμοιες είναι οι ομάδες τόσο πιο έντονα εκφράζεται η μεταξύ τους αντιπαλότητα. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα αντιπαλότητας που εκδηλώνεται ανάμεσα σε γειτονικές συνοικίες, πόλεις και χώρες. Θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι όσο μεγαλύτερη είναι η επαφή δύο ομάδων, τόσο περισσότερες αιτίες μπορεί να προκύψουν για να προκληθεί μια διαμάχη. Αυτή η εικασία, όμως, δεν αναφέρεται στη βαθύτερη ψυχολογική αιτία του προβλήματος. Η εξήγηση που δίνει ο Volkan είναι ότι «η σύγκρουση δεν αναφέρεται μόνο στη σχέση μας με τους εξωτερικούς εχθρούς αλλά... στις εσωτερικές μας αναπαραστάσεις γι' αυτούς» (Volkan 1988: 95). Βασικό ρόλο σε αυτό παίζει η διαδικασία της μετάθεσης.

Υπάρχει ομοιότητα ανάμεσα σε εμάς και τον 'εχθρό', υποστηρίζει ο Volkan, γιατί ο εχθρός αποτελεί μέρος της δεξαμενής των ανεπιθύμητων μας αναπαραστάσεων: πάνω σε αυτόν προβάλλουμε τις εσωτερικές μας αρνητικές αναπαραστάσεις που δεν έχουν αφομοιωθεί και, μάλιστα, θεωρούμε θεμιτό να το κάνουμε, αφού αποτελεί μέρος της δεξαμενής των στόχων εξωτερίκευσης. Υπάρχει μια ασυνείδητη ομοιότητα που μας συνδέει μαζί του, αν και συνειδητά βλέπουμε τεράστιες διαφορές, οι οποίες ενισχύουν την αίσθηση του εαυτού και της ομάδας. *Εκλαμβάνουμε τον εχθρό ως διαφορετικό, αλλά η αντιπάθεια και η εχθρότητα πηγάζει από το γεγονός ότι συσσωρεύουμε πάνω του όλη την αρνητικότητα που υπάρχει μέσα μας.* Επιπλέον, αναφέρει ο Volkan, στο συνειδητό επίπεδο έχουμε ανάγκη την 'απόσταση' από τον εχθρό, την ύπαρξη ενός 'ψυχολογικού κενού' και αυτή όμως η 'απόσταση' δημιουργεί μια σύνδεση, με αρνητικό τρόπο (αρνητική ταύτιση). Η Διαφορά, λοιπόν, αναφέρεται σε αυτό το πλαίσιο ως δικαιολογία, ως άλλοθι για την εχθρότητα. Σχετική είναι και η έννοια της 'εχθρικής συμπάθειας' (hostile sympathy) που χρησιμοποίησε ο Charles Cooley το 1902 για να αναφερθεί στο γεγονός ότι δεν είναι δυνατόν να νιώσει ένα άτομο ή ομάδα εχθρότητα απέναντι σε κάποιον που είναι τελείως